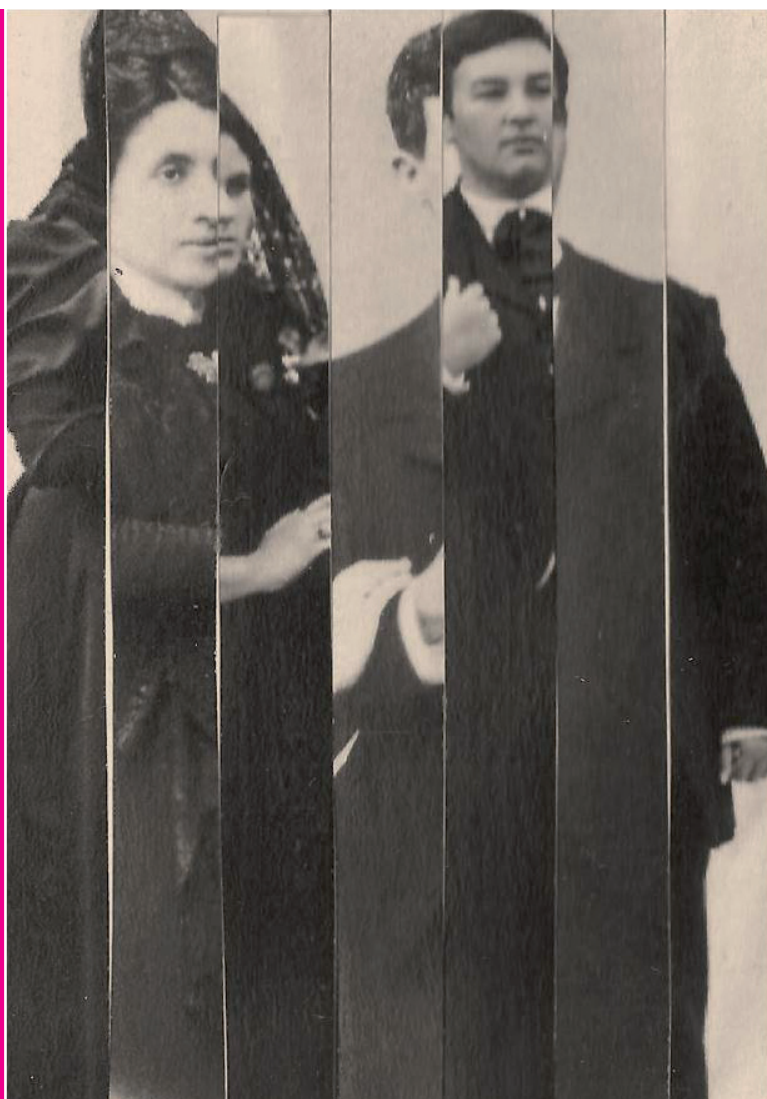

NORMAL

é un programa da lavadora

UNIDADE DIDÁCTICA para traballar a
diversidade nas aulas de primaria

Imaxe da portada cedida pola compañía de teatro A Panadaría

Introdución

O oito de xuño de 1901, as mestras Marcela Gracia Ibeas e Elisa Sánchez Loriga casaban na Coruña e convertíanse no primeiro matrimonio do mesmo sexo rexistrado no Estado. A noticia da súa voda e a súa fuxida posterior –de Dumbría a Porto e desde aí a algún país latinoamericano– foi recollida por xornais da época en varios países europeos. Estas mulleres forman parte da xenealoxía invisibilizada de quen viviron e viven as súas vidas afectivas e os seus desexos alén da norma heterosexual.

O dereito ao libre desenvolvemento da personalidade, así como a unha vida digna e libre de violencia, é un dos dereitos humanos e o dereito á educación sen discriminación por orientación sexual ou identidade de xénero aparecen na Convención sobre os dereitos do neno e nos Principios de Yogyakarta¹. Máis concretamente, no ámbito galego, o artigo 22 da Lei 2/2014 pola igualdade de trato e a non discriminación de lesbianas, gais, transexuais e intersexuais en Galicia sinala a responsabilidade de incluír a diversidade como un contido do currículo escolar:

A consellaría competente en materia de educación incorporará a realidade homosexual, bisexual, transexual, transxénero e intersexual nos contidos transversais de formación de todo o alumnado da Galiza naquelas materias en que sexa procedente [...] Así mesmo, visibilizaranse na educación os diferentes modelos de familia establecidos nesta lei.

Ademais revisará os contidos de información, divulgación e formación que xa existan nos distintos niveis de ensino e noutros ámbitos formativos.

Mais, na realidade, aínda son excepcionais estas experiencias e as posibilidades de acceder a referentes diversos e positivos continúa a depender da vontade do profesorado. A filósofa Judit Butler di que «a estrutura das crenzas é tan forte que permite que algúns tipos de violencia se xustifiquen ou que nin sequera sexan considerados como violencia». O dano á autoestima –persoal e colectiva– das persoas LGBTBIQA+ é unha forma máis de violencia nun sistema que se fundamenta sobre a existencia dunhas identidades «axeitadas», en contraposición a outras «desviadas».

Na escola conviven formas de violencia simbólica e de violencia sistémica que promoven exclusións e xerarquías culturais. As estratexias para incluír e celebrar a diversidade deben partir dunha conciencia feminista que ten que estar presente en todos os espazos escolares. Esta proposta pretende acompañar e apoiar o coidado e o fortalecemento da diversidade para que as aulas sexan espazos de seguridade e gozo colectivos.

Obxectivos xerais

- ▶ Situar a vida no centro
- ▶ Ofrecer estratexias para incluír a identidade sexual e a orientación sexual nas aulas.
- ▶ Celebrar a diversidade.
- ▶ Contribuír a crear espazos educativos seguros e de coidado.

Metodoloxía

A metodoloxía de desenvolvemento desta proposta é participativa. Os contidos están articulados en actividades que fomentan a aprendizaxe significativa e a construción colaborativa de coñecemento, poñendo en valor as voces e experiencias do alumnado.

Esta fórmula adáptase aos contidos que imos traballar polas súas características de desenvolvemento:

- ▶ Parte da experiencia.
- ▶ Fomenta a interacción, o diálogo e axúdanos a romper paradigmas.
- ▶ Favorece a cohesión de grupo.
- ▶ Recoñece e pon en valor o aprendido.

Todos as dinámicas están formuladas desde unha perspectiva feminista e de diversidade sexual interseccional para o que trataremos de:

- ▶ non naturalizar estereotipos,
- ▶ rexeitar as violencias do sistema heteropatriarcal capitalista e colonial,
- ▶ empregar discursos inclusivos,
- ▶ non reproducir relacións de poder e
- ▶ visibilizar as achegas das minorías e dos colectivos minorizados.

¹ Nos artigos 5, 12, 22 e 26 da Declaración universal de DD HH e nos artigos 2, 28 e 29 da Convención sobre os dereitos do neno e os Principios de Yogyakarta.

A través destas forma de facer fomentamos a toma de conciencia individual e colectiva, facilitando ferramentas para desenvolver a autonomía de pensamento e a capacidade crítica das crianzas.

Para empezar

Barbara Smith denunciaba nun artigo² de 1983 o tratamento da diversidade nas aulas. Trinta e cinco anos despois estas situacións seguen a formar parte de moitos dos nosos espazos escolares.

Currículos que enfocan de forma positiva cuestións de identidade sexual, sexualidade e sexismo continúan sendo raros, particularmente en primaria e secundaria. No entanto as escolas son caldeiras virtuais de sentimentos homófobos, como testemuña todo o que vai desde as pintadas nos baños e os insultos berrados nos patios, ata os nesgos heterosexistas da maioría dos textos e o despido de profesorado sobre a única base de que non son heterosexuais.

É urxente que o currículo formal e tamén o oculto teñan unha perspectiva feminista. Hai moitas formas de avanzar cara outro modelo que rompa con esta norma que violenta as vidas das criaturas, sexa cal sexa a súa identidade ou orientación (real ou sospeitada).

No tratamento da diversidade debemos romper con eses modelos hexemónicos e xerárquicos. Representar a diversidade diversa, non caer en estereotipos que tratan de «normalizar», establecendo de novo identidades aceptadas e non, ou que dan unha imaxe chea de prexuízos.

Aprender a vivir a diversidade é aprender a vivir en sociedade e previr discriminacións e abusos. Nas escolas debemos coidar que haxa espazo para as emocións, para a vulnerabilidade e ofrecer as posibilidades para superala, individual e colectivamente, creando actos de resistencia.

É importante potenciar a capacidade crítica e de análise das desigualdades entre as criaturas, mais tamén ofrecer modelos positivos. Ao referirse a aspectos centrais como son a identidade, a sexualidade e a afectividade, un imaxinario centrado só en experiencias negativas pode afectar ao desenvolvemento das crianzas. Animemos as

expresións de afecto e o amor nas aulas como a forza transformadora que son e promovamos o coidado como a mellor fórmula para reproducir a vida.

Contidos

BLOQUE 1. Somos divers+s

► Introducción

Os conceptos de normalidade e perversión apareceron no século XIX para converter o habitual no modelo desexable. E a escola, como axente de socialización e espazo de relación de iguais, é fundamental neste proceso.

O sistema sexo-xénero establece unhas expectativas sociais de como debemos ser e como se espera que nos relacionemos, tamén afectiva e sexualmente. A orde de xénero sitúa a heterossexualidade como a única orientación do desexo válida e, ao ser a forma visible, relega a todas as outras posibilidades ás marxes.

Cómpre recoñecer que todas as persoas fomos educadas no sexismo e na homolebobi-transfobia. Temos que utilizar estas actitudes como oportunidades para educar no respecto e na liberdade.

► Obxectivos específicos

- Facilitar a aprendizaxe das diferenzas.
- Tomar conciencia da diversidade.
- Reflexionar sobre a construción social da desigualdade.

► Actividades

1. TI E MÁIS EU SOMOS DIFERENTES, OU NON?

Materiais: non son precisos.

Desenvolvemento: Dispoñer a aula de forma que haxa espazo suficiente para moverse e estar con comodidade. Unha boa fórmula pode ser colocarse en círculo porque permite que todo o grupo se vexa.

Imos ir dicindo en voz alta frases que fan referencia a características que posúa algunha ou varias das criaturas que están participando. Cada enunciado irá acompañado dunha pauta que deberán seguir se se identifican co que acabamos de dicir: «que se levante quen teña dúas nais», «que dean un chimpó aquelas nenas e nenos que

² SMITH, Barbara (2005): « Homofobia ¿Por qué hablar de ello?», *El eje del mal es heterosexual*. Madrid: Traficantes de Sueños, 61-67. Tradución propia.

teñen o pelo crecho», «que se toquen o nariz as criaturas ás que lles guste levar o pelo longo», «que se paren a quen lles guste xogar con nenas e nenos» etc.

É moi importante utilizar unha linguaxe incluída e presentar alternativas suficientes para que todas as crianzas poidan participar dalgún dos enunciados. Incluíremos contidos relacionados co tema que estamos a traballar.

Chave: O movemento vainos servir para encarnar a diversidade e facela recoñecible.

Podemos utilizar tamén aquelas afirmacións que queden baleiras ou nas que haxa poucas identificacións para traballar sobre a diferenza e a desigualdade e conceptos como o de minorías e grupos minorizados.

2. UNHA AULA DE CORES

Materiais: folios e cores.

Desenvolvemento: Pediremos que nomeen todas as cores, unha por unha, e faremos unha ficha para cada tonalidade. Situaremos as fichas pola aula e terán que situarse arredor da súa favorita.

Podemos facer esta mesma dinámica con obxectos, músicas ou calquera outra opción que lles resulte atractiva.

Este será o punto de partida para reflexionar: Na nosa aula gústanos unha soa cor ou moitas cores? Que nos gusten cores diferentes inflúe na clase? De que forma? Que sucedería se viñese alguén novo a quen lle guste unha cor diferente? Como te sentirías se ao facer esta actividade a túa cor favorita non estivese nas fichas?

Chaves: A bandeira LGBTQIA+ utilízase para representar a diversidade desde finais da década de 1970. O seu deseñador, Gilbert Baker, inspirouse nas cores do arco da vella.

Dar visibilidade na aula á diversidade, dun xeito positivo e empoderado, rompe coa discriminación e facilita a convivencia do alumnado.

Podemos partir desta dinámica para facer explícito que a aula é un lugar seguro e consensuar unha forma de expresar isto no noso espazo.

3. FALADOIRO DOS AFECTOS

Materiais: papel para o mural e pinturas.

Desenvolvemento: Imos facer un faladoiro na clase para determinar que cousas son importantes

para ter amizade con alguén, para relacionarnos, para compartir algún espazo como a clase ou un lugar de xogos.

Podemos facilitar o debate lanzando preguntas ao grupo: Credes que importan se somos altas, baixas ou se nos gustan as nenas ou os nenos, se nacemos noutro país...? Cando é isto importante e cando non? Por que? Tratamos igual a todas as persoas? E na sociedade, todas as persoas son tratadas igual? Cales son as razóns polas que temos amizade con alguén? Que é o que máis nos gusta das nosas amigas e amigos? Temos amizade con alguén que teña gustos diferentes dos nosos?

Cando teñamos consenso sobre que cousas son importantes faremos un mural que colocaremos na clase. Non daremos por pechada esta actividade, indicando que o mural pode seguir medrando, como nós, e podemos ir incorporando cousas novas nas que non tiveran reparado antes ou desbotar algunha se deixa de ser importante.

Chaves: Pór en valor as experiencias fai que o coñecemento sexa significativo e rompe coas dinámicas que reproducen relacións de poder.

4. DENTRO E FÓRA

Materiais: xiz.

Desenvolvemento: Despexaremos a aula e debuxaremos no centro un círculo. No seu interior escribiremos a palabra «dentro» e no exterior «fóra». O alumnado estará situado arredor da circunferencia e iremos dicindo frases coa consigna de que se sitúen dentro ou fóra do círculo. Podemos comezar con frases sinxelas e que cada vez se volvan máis complicadas. É interesante centrarnos en enunciados que teñan que ver con gustos: «Dentro a quen lle guste bailar», «Pode entrar a quen lle guste ler contos de misterio», «Permanecerá no interior a quen lle guste que lle cofeen no cabelo» etc.

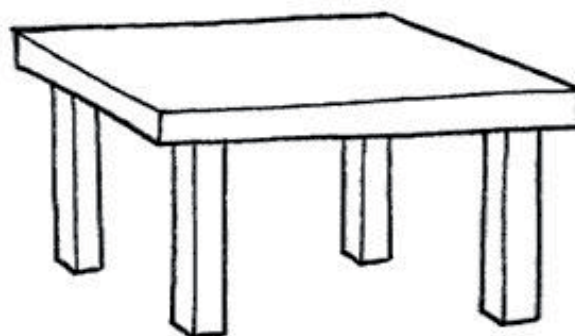
Seguiremos coa dinámica ata que se dean situacións suficientes para poder facilitar a posta en común.

No grande grupo contestarán: Como se sentiron cando estaban dentro? E como cando quedaban fóra? Que sentían respecto ás compañeiras e compañeiros cos que compartían o espazo? Que sucedía coas que non estaban? Cren que esta dinámica ten algunha relación coas estru-

turas sociais? Quen establece quen está dentro e quen fóra?

Chaves: As categorías serven para clasificarnos e, ao mesmo tempo, para excluír a quen non se identifica con ese trazo.

Categorizar a unha persoa en base a unha preferencia, sexa sexual ou do tipo que sexa, é un xesto parcial que, de ningunha forma, se dá no caso das persoas heterosexuais.

BLOQUE 2. Facemos o diverso

► Introducción

Celebrar a diversidade implica crear as posibilidades para que o alumnado se desenvolva e tamén que teñan a capacidade para intervir na creación de espazos seguros.

Coñecer o seu entorno, sentir que comparten valores e formas de facer e que pertencen a un grupo axuda a crear a confianza clave para poder abordar estas cuestións. Relacionarse e enfrontarse a retos desde o común crea vínculos afectivos que favorecen a autonomía.

Actuar contra a discriminación, na medida das posibilidades e sen poñerse en risco, é un paso importante para romper coa indefensión aprendida. Ninguén ten as respostas a todas situacións pero podemos traballar para que teñan o interese de buscalas.

As aulas poden crear posibilidades para explorar formas de facer e actuar e xerar espazos de coidado onde desenvolverse.

► Obxectivos específicos

- Experimentar formas de relacionarse en igualdade.
- Responder contra a discriminación.
- Participar na construción dun espazo de confianza.

► Actividades

1. UNHA MESA É UNHA MESA?

Materiais: Folios, revistas e pinturas.

Desenvolvemento: Pediremos que, individualmente, debuxen unha mesa e logo elaboren un pequeno escrito sobre que é unha mesa. Poden centrarse nos usos, en que función ten nas súas vidas, nalgunha anécdota ou na descrición da mesa na que pensaron á hora de debuxar.

Chaves: Nos contidos aos que accedemos adoita reproducirse unha mesma perspectiva, a hexemónica. A riqueza que se crea cando sumamos voces permite que colaborem en completar esa historia única. Cada crianza vai ter unha mirada propia, condicionada polas súas experiencias e coñecemento que vai facer que a súa sexa unha mesa diferente, mais unha mesa.

2. PALABRAS MAL DITAS

Materiais: folios, lapis, bolígrafos e unha gravadora.

Desenvolvemento: Faremos unha chuvia de ideas para recoller cousas negativas que habitualmente van en contra da diversidade. Cada criatura debe escoller un termo que anotará nun folio.

As palabras vanse utilizar para crear un conto colaborativo. Deben facer frases nas que lle dean un valor positivo ao termo que anotaron. Ao azar, unha das crianzas empezará a historia e dará o relevo á seguinte para que continúe. Podemos gravar o relato para escoitalo completo e poder transcribir a narración.

Chaves: É necesario que o alumnado (re)coñeza e exercite a súa capacidade para tomar a palabra e crear outros discursos. Experimentar e crear alternativas que, ao ser espontáneas, se convertan en prácticas habituais.

Coller as inxurias e transformalas en algo positivo é unha práctica política desenvolta polas minorías sexuais dos movementos LGTBQIA+.

3. O QUE ME GUSTARÍA SABER

Material: unha caixa de cartón, pinturas, folios e bolígrafos.

Desenvolvemento: Imos facer unha caixa de correo cunha caixa de cartón que colocaremos na aula. Este obxecto vai ser a chave para que poidan formular dúbidas que teñan respecto á

orientación sexual, as identidades non normativas e temas relacionados.

Podemos empregar un tempo fixo para resolver estas cuestións de forma que este sexa un tema presente na aula que poden traballar ao longo do curso. Tamén se pode desenvolver como unha actividade puntual, dando un tempo para que escriban as súas dúbidas e logo pasando a resolvelas.

Chaves: Sinalar de forma asertiva as actitudes homobisexuals e trans. Hai que posicionarse e intervir mais tamén escoitar, sen censurar, para poder facer entender, abrir o debate e a reflexión.

4. PALABRARIO

Materiais: folios, pinturas, recortes e calquera outro material plástico para intervir no dicionario.

Desenvolvemento: Existen moitas palabras que describen situacións que moitas veces nos custa entender por falta de contexto ou porque ata o de agora non as escoitamos nunca. Se collemos estes termos e os traemos ás nosas vidas poderemos recoñecer a presenza de toda esa riqueza.

Podemos utilizar unha listaxe de palabras acordada na clase ou que cada crianza faga un propio segundo os conceptos que saíron nas dinámicas anteriores.

Chaves: É preciso poñerlle cara e voz a conceptos e termos que escoitamos pero que non sempre entendemos de todo. A falta de información fai que os estereotipos e os prexuízos se estendan polo que é necesario facer significativo o coñecemento e utilizar referencias comprensibles.

Punto e seguido

Esta unidade busca sumar posibilidades para incluír e acoller a diversidade sexoafectiva e de orientación do desexo, aprender das diferenzas e ser conscientes do valor que achegan ás aulas e aos contidos que nelas se van desenvolver.

Mais estes contidos precisan apoiarse en actitudes e espazos que coidan a diversidade todos os días. Hai moitas prácticas que axudan

a desmontar a «cultura» heterosexista e sobre as que podemos falar e reflexionar co alumnado:

- ▶ Non presupor a heterossexualidade nin o xénero de ningún.
- ▶ Utilizar o nome sentido e os pronomes cos que se identifique cada criatura.
- ▶ Defender a intimidade das persoas. Non sempre as preguntas son consideradas e educar non significa satisfacer curiosidades sobre as identidades e as orientacións non normativas que sobrepasan os límites do aceptable.
- ▶ Desbotar o uso de normal ou natural para referirnos a determinadas prácticas ou orientacións.
- ▶ Respetar que hai moitos modos de ser, sen importar a nosa identidade ou orientación sexual.
- ▶ Non sobredimensionar a orientación ou a identidade sexual de ningún definindo ás persoas só polas súas diferenzas.
- ▶ Amosar unha posición clara contra a discriminación.
- ▶ Fomentar a presenza de referentes positivos. Se tes unha identidade non normativa valora facelo visible e se non acompaña e apoia a mestras, mestres ou outro persoal do centro que o sexan para que as crianzas teñan unha referencia próxima na escola.
- ▶ Coidar a comunicación, practicar a inclusión tanto na fala como nas representacións gráficas expostas no centro ou nos contidos dos materiais educativos.
- ▶ Escoitar ao alumnado. Crear espazos para que poidan expresar as súas dúbidas, as súas necesidades e os conflitos que se xeran. Atender aos ritmos de cada persoa.
- ▶ Buscar as boas prácticas que xa se están a levar a cabo e experimentar con elas, adaptándoas aos nosos contextos. Esta é unha listaxe viva, convidámote a facela medrar.

As crianzas necesitan crecer en espazos nos que se promova, se respecte e se celebre a diversidade. É unha responsabilidade da comunidade educativa centrarse no bo trato, no coidado, colocando a vida no centro e transformando o que non sirva para construír un mundo así.

Glosario

- **Armario:** Fai referencia á expresión «saír do armario» -que é unha tradución do inglés- e significa expresar aberta e voluntariamente a propia homosexualidade. «Estar no armario» é vivir a homosexualidade sen mencionala abertamente, aínda que sexa coñecida.
Revelar datos que vulneren a intimidade da vida sexual ou da saúde de alguén é un delito tipificado no artigo 197 do Código Penal.
- **Bisexualidade:** orientación sexual das persoas que se senten atraídas por homes e mulleres.
- **Cis:** persoas que non se identifican como trans, é dicir, as persoas cunha identidade de xénero asumida que coincide coa que se lle asignou ao nacer. Este prefixo tamén se emprega nos termos «cissexismo» ou «cisxenerismo», que son os comportamentos ou accións que discriminan a quen se sae das normas de xénero.
- **Cuir/Queer:** Insulto inglés para referirse ás persoas con identidades non normativas. As sexualidades minoritarias, que se sentían excluídas do termo «gai», utilizaron esta inxuria como unha estratexia política para designarse e quitarlle así toda a connotación negativa. É un concepto interseccional, é dicir, está cruzado pola raza, clase, idade, enfermidade, migración etc.
No contexto do Estado español ten relación co uso de bollera ou marica que fixeron grupos activistas na década de 1990 para auto-definirse.
En algúns contextos, polos problema da tradución -fóra do inglés non é un insulto polo que perde a forza que tiña na orixe-, empregan termos como «transmaricabollo».
- **Heteronormatividade:** sistema de crenzas ou suposicións de que todas as persoas son heterosexuais ou que a heterosexualidade é a orientación sexoafectiva predeterminada ou «normal». Este réxime estigmatiza e marxina a diversidade de xénero, sexualidades, prácticas e desexos tratándoa como unha desviación antinatural.
- **Homosexualidade:** orientación do desexo dunha persoa cara outra do seu mesmo sexo.
- **Lesbianismo:** fai referencia ás mulleres que orientan o seu desexo cara outras mulleres.
A finais da década de 1970 articulase o concepto de lesbianismo político na chamada segunda onda do feminismo. Esta proposta política e colectiva define o lesbianismo como unha opción aberta a todas as mulleres e non unha orientación. É una forma de rebelarse contra a heterosexualidade obrigatoria;
- **LGBTQIA+:** Acrónimo empregado para incluír ás lesbianas, aos gais, as persoas trans, ás queer, ás intersexuais e asexuais. O signo + emprégase para indicar, cun sentido positivo, outras identidades que poden non estar representadas xa que toda clasificación é sempre unha forma de excluír.
A orde pode variar e podemos atopalo en múltiples combinacións.
- **Pansexualidade:** atracción sexual ou amorosa entre persoas, independentemente do seu sexo ou identidade de xénero.
- **Pinkwashing:** Lavado de imaxe rosa que define as prácticas dalgúns gobernos de outorgar un mínimo de dereitos aos colectivos LGTB -como pode ser o matrimonio- para promover o seu país como tolerante coas minorías sexuais. Estas medidas úsanse para desviar a atención de políticas contra as minorías raciais ou relixiosas.
- **Pluma:** Usada na expresión «ter pluma». Utilízase para definir aos homes con ademáns considerados femininos, que non son os que se esperan deles. Sucede igual coas mulleres cunha estética considerada masculina. Aínda hai xente que relaciona a homosexualidade con xestos ou prácticas que nada teñen que ver coa orientación do desexo. En relación a isto tamén se dá a plumofobia, que é o rexeitamento das persoas que, independentemente da súa orientación, exprésanse dunha forma distinta aos roles de xénero que se esperan dela.
- **Trans:** persoas que non se identifican co sexo asignado no nacemento. Comezou a utilizarse desde os movementos sociais para afastarse do contido patoloxizador de transexualidade.

Referencias legais

- *Os principios de Yogyakarta (2007)*
- *Decreto 229/2011, do 7 de decembro, polo que se regula a atención á diversidade do alumnado dos centros docentes da Comunidade Autónoma de Galicia nos que se imparten as ensinanzas establecidas na Lei orgánica 2/2006, do 3 de maio, de educación*
- *Lei 2/2014 pola igualdade de trato e a non discriminación de lesbianas, gais, transexuais, bisexuais e intersexuais en Galicia*
- *Decreto 8/2015, do 8 de xaneiro, polo que se desenvolve a Lei 4/2011, do 30 de xuño, de convivencia e participación da comunidade educativa en materia de convivencia escolar.*
- *Lei orgánica 8/2015, do 22 de xullo, de modificación do sistema de protección á infancia e á adolescencia*
- *I Plan de actuacións para a igualdade nos centros educativos de Galicia 2016-2020*
- *Protocolo educativo para garantir a igualdade, a non discriminación e a liberdade de identidade de xénero*

O tres de maio de 2018 Thalia, unha moza trans de 17 anos, suicidouse en Móstoles, menos de tres meses despois de que Ekai, outro mozo de 16 anos, o fixera en Ondarribia. Incluir a diversidade, con orgullo, nos espazos educativos permite que todas as persoas se podan desenvolver en liberdade, sen importar a súa identidade nin orientación. Os centros de ensino non poden permitir que máis persoas vivan situacións de violencia en base a unha construción social rixida e opresiva.

Recursos

Nos últimos anos son cada vez máis habituais as películas, series, libros, obras de banda desenhada, músicas e outras representacións culturais que amosan a diversidade como un valor a celebrar. Estes medios tamén nos serven para recuperar unha xenealoxía de figuras útiles para romper coas historias únicas e para facer visible a diversidade das identidades sexuais e da orientación do desexo.

Cómpre sinalar dous recursos de especial valor no contexto educativo galego:

- Os grupos de apoio entre pares creados en varios centros: IES Politécnico de Vigo, IES Castro Alobre de Vilagarcía de Arousa ou IES A Sangruiña de A Guarda.
- grupo de profesorado LGBTBIQA+ Galicia. Punto de encontro para profesorado LGTBIQA onde compartir as experiencias de visibilidade e loitar contra a discriminación LGTBIQA nos centros educativos. É un grupo fechado na rede social Facebook, á que se accede solicitando adherirse ás persoas que o administran.

Tamén existen instrumentos como o *Observatorio español contra a lgbtphobia* e asociacións galegas que ofrecen apoio e fan un importante traballo de sensibilización e formación como *Chrysallis Galicia*, *Arelas* ou *Nós Mesmas*.

Autoría da unidade didáctica e dos colaxes:
 MAR F. CENDÓN.

